

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ТОГТОЛЦООНЫ
ГУРВАЛ БҮРЭЛДҮҮЛБЭР

Д.Бадамдорж

*“Монгол бичгийн хэл нь
дорно, өрнийн утга зохиолыг холбосон
их хэлний нэг юм.”*

Ш.Лувсанвандан

Түлхүүр үг: Хэлний гурвал бүрэлдүүлбэр, бүтэц, тогтолцоо, шинжлэх ухаан судлал

1. Удиртгал

Монгол туургатан дорно дахин хийгээд өрнө дахины гачил дээр нүүдлийн соёл иргэншлийн орчилд бусад үндэстэнд үл давтагдах, даяаршилд эс уусах дангааршлын соёлыг бүтээсэн юм.

Монгол хүмүүн соёл иргэншиж ирсэн үйл явцад Алтай язгуурын хэлнээс салбарлан дангааршиж, монгол оюуны соёлын үнэт ололт болсон монгол утга зохиолын хэл үүсэн, хувьсаж, хөгжиж боловсорсон агаад мөнхүү дотоод бүтцийн байгуулал ч улмаар цэгцэрсэн ажээ. Монгол хэлний энэхүү цэгцэрсэн тогтолцоонд чухал байртай гурвал бүтэц, тогтолцооны өвөрмөц бүрэлдүүлбэрийн хэвшил тогтоц, мэдлэгийн тогтолцооны талаар монголч эрдэмтэд ажиглаж, хэл шинжлэлийн бүтээлдээ тэмдэглэж иржээ. Бид сүүлийн 700 орчим жил буюу цуваа цагийн дотор монгол хэл шинжлэлийн бүтээлийг гүймэгхэн мөшгөж, шинжлэх ухаан судлалын үүднээс авч үзвэл, монгол хэлний үүсэл, хувьсал, хөгжил, хэвшлийн бүтэц, тогтолцооны аяндаа цэгцрэн бүрэлдсэн гурвал бүрэлдүүлбэр хэмээх өвөрмөц шинж буй нь илхэн байна. Монгол хэлний дотоод бүтэц, тогтолцооны бүрэлдүүлбэр гурвал /гурамсан/ байгаа явдал бидний сэтгэлгээ, танин мэдэхүй, хэл гурвын шүтэлцээний нарийн унаган тогтоц юм.

Энэхүү нарийн тогтцыг хэл шинжлэлийн олон судлаачдын бүтээлээс танилцаж болно. Хэл шинжлэлтэн, эрдэмтэн Данзандагва, Агваандандар, Ш.Лувсанвандан, Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчен, А.Лувсандэндэв, Т.Пагва, Чой.Лувсанжав, Т.Дашцэдэн, С.Галсан, Д.Төмөртоого, М.Базаррагчаа, Ц.Шагдарсүрэн, Б.Сумьяабаатар, Д.Отгонсүрэн, Г.Гантогтох, Ж.Надмид, Ц.Өнөрбаян, Б.Пүрэв-Очир, Ж.Санжаа, Ц.Норжин, Д.Бадамдорж, Я.Шмидт, А.Бобровников, Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, А.Д.Руднев, Г.Д.Санжеев, Т.А.Бертагаев, Б.Х.Тодаева, П.Б.Балданжапов, З.К.Касьяненко нарын зэрэг монголч олон эрдэмтний бүтээлд эл гурвал бүрэлдүүлбэрийг тэмдэглэсэн байна.

1.1 Судалгааны зорилго: Шинжлэх ухаан судлалын үүднээс дотоод гадаадын монголч эрдэмтдийн туурвисан хэл шинжлэлийн олон арван бүтээлд монгол утга зохиолын хэлний гурвал өвөрмөц бүрэлдүүлбэр байгааг тодорхойлон товчоолж, судалгаа сургалтын эргэлтэд оруулахад үндсэн зорилго оршино.

1.2 Судалгааны асуулт:

-Монгол хэлний тогтолцооны гурвал бүрдүүлбэр гэж юу вэ?

-Монголч эрдэмтэд бүтээлдээ хэрхэн тэмдэглэсэн бэ?

-Хэлний ямар ямар түвшинд тэрхүү бүрдүүлбэр аяндаа цэгцрэн тогтсон бэ?

1.3 Судалгааны арга: Монгол хэлний бүтэц, тогтолцооны бүрдүүлбэрийг сурвалжлан, тодорхойлон товчоолох аргыг голлон хэрэглэсэн.

1.4 Судалгааны хэрэглэгдэхүүн: Эл судалгаанд монгол хэл шинжлэлийн өрнө, дорно дахинд хэвлүүлсэн хэл шинжлэлийн 60 гаруй хэл зүй, судалгааны бусад бүтээлийг гол хэрэглэгдэхүүн болгов.

2 Судалгааны хэсэг:

Монгол хэл шинжлэлийн түвшин, салбар бүрд буй онцлог гурвал бүрдүүлбэрийг хэл шинжлэлтэн нарын бүтээлд тулгуурлаж авч үзье.

Нэг. Авиазүй, авиалбарзүйн түвшний гурвал бүрдүүлбэр

Монгол судлалд монгол хэл шинжлэлийн судлаачид, тэдний бүтээл томоохон байр суурьтай юм. Монгол хэлний авиазүй, авиалбарзүйн гурвал бүрдүүлбэрийн тухай хэл шинжлэлтэн нэлээд хэдэн тохиолдлыг тэмдэглэсэн байна. Тухайлбал:

• “...Монгол улсын үсгийг хэдрэгний дүрсээр нь эр, эм, эрс гурван-аар чанга хийгээд хөндий, саармаг гурван-аар зохиосон болай” (Пагва, 1957:41).

Эр - чанга

Эм - хөндий **Эрс - саармаг**

• “Эр, эм, эрс хэмээн нэр өгсөн учир ану: Эр эм хоёр үсгийг нэгэн үгэнд хавсарч үл бичих бөгөөд эрс лүгээ хавсарч болохыг мэдэхийн тул буй.” (Агваандандар, 1828:01)

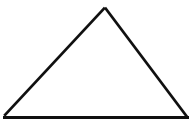
• “Долоон эгшиг: Хоолойн (хэлний хойгуур): а, о, у; хэлний дундуур: э, ө, ү; хэлний үзүүрээр: и гурван эгнээ байна.” (Шмидт, 1832:6) гэжээ. “Эгшиг нь хэлний хойгуур: а, о, у, дундуур: э, ө, ү, саармаг: и гурав...” (Санжеев, 1953:18)

• “Өргөлт: Эхний үе: эндэ, хоёрдугаар үе: дэгүү, гуравдугаар үе: укъял” (Шмидт, 1832:15) байна гэжээ.

• Эгшиг, гийгүүлэгчийг хэлний урдуур, дундуур, хойгуур гэж тус бүр гурав ангилав. (Владимирцов, 1929:57-63)

• “Богино эгшиг авиалбар. Орчин цагийн монгол хэлэнд а, о, у, ө, ү, э, и гэсэн долоон богино эгшиг бий. ...Урт эгшиг авиалбар. Сунжруулж удаан хэлэх эгшгийг урт эгшиг гэнэ. Орчин цагийн монгол хэлэнд аа, оо, уу, ээ, өө, үү, ий гэсэн долоон урт эгшиг авиалбар бий. ...Хос эгшиг авиалбар. Нэг үе болж дуудагдах хоёр өөр эгшгийг хос эгшиг гэнэ. Орчин цагийн монгол хэлний ай, уй, ой, үй, эй уруудах хос эгшиг болно.” (ОЦМХЗ, 1966:22-23) Эгшиг авиа богино, урт, хос гэсэн гурвал бүрдүүлбэртэй ажээ.

Богино эгшиг

Урт эгшиг **Хос эгшиг**

• Монгол хэлний урт ба хос эгшиг нь эгшиг+гийгүүлэгч+ эгшиг (v+c+v) уугал бүрэлдүүлбэрээс үүссэн болохыг олон монголч нар бүтээлдээ монгол бичгийн хэлийг үндэслэн тэмдэглэсэн байна. Энд (v+γ/g+v, v+w+v, v+n+v, v+y+i) гэх эртний монгол хэлний гурвал авиа, үсгийн цогцоос өдгөөгийн урт, хос эгшиг үүссэн учраас монгол хэлний гурвал тогтолцоо эртний ойлголт юм (Төмөртоого, 1992:84-94; Рамстедт, 1908:54; Надмид, 1967:27-28).

Т.Пагва монгол хэлний гийгүүлэгч авиаг богино, урт, хос гэж ангилжээ. “Монголч эрдэмтэн академич Б.Я.Владимирцовын шинжилснээр Х, Т, Ч, Ц, Д, З, Й, Л, С, Ш зэрэг гийгүүлэгч ...уртаар дуудагддаг. Хос гийгүүлэгч нь монгол хэлэнд Ц, Ч, ДЖ, ДЗ, КХ эдгээр юм.” (1976:30, 34) гэж үлдсэн б, в, р, м, г, к, н гийгүүлэгчийг богино гэж үзсэн шиг байна. “Монгол хэлэнд Ц, Ч, З, Ж энэ дөрвөн хэлний урдуурх хос гийгүүлэгчээс гадна хэлний арын КХ –ийн хос гийгүүлэгч бий.” (Пагва, 1959:39) Иймд монгол хэлний гийгүүлэгч авиа нь эгшгийн нэгэн адил богино, урт, хос гэж гурвал байгаа гэжээ. “Урт гийгүүлэгчид нь үгийн тэргүүн үе дэх задгай үеийн богино эгшийг сунжруулан уртаар дуудахыг хязгаарлах, үеийн уламжлалт бүтэц, балархай эгшгийн үе бүтээх үүрэг, байрыг хэвээр хадгалахад чухал үүрэгтэй ажээ” (Санжеев. 2008:146).

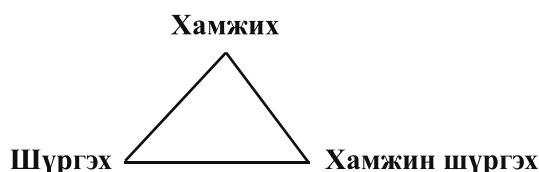

• “Орчин цагийн монгол хэлний эгшиг нь эгшиг зохицох хуулиар эр: а, аа, ай, о, оо, ой, у, уу, уй, /ы/, эм: э, ээ, эй, ө, өө, ү, үү, үй, саармаг: и, ий гэсэн авиалбарзүйн гурван эгнээ бий.” (Галсан, 1975:31) Монгол хэлний урт эгшиг нь “1. аа, оо, уу, өө, үү, ээ, 2. яа, еэ, ёо, юу, юү, 3. ий, ы” (Касьяненко, 1968:06).

• “Хэлний гийгүүлэгч. ...Хэлний үзүүрийн гийгүүлэгч: т, д, ц, ч, з, ж, н, с, ш, л, р, хэлний дундуурх гийгүүлэгч: j, хэлний угийн гийгүүлэгч: г, х, нг, к, га.” (ОЦМХЗ, 1966:26) гэсэн гурвал бүрэлдүүлбэртэй.

• В.Л.Котвич “Хоолойн (хэлний арын) х, г, к гурван гийгүүлэгч байдаг” (1902:23) гэжээ.

• Ж.Санжаа “Монгол хэлний гийгүүлэгч авиаг бүтэх аргаар нь хамжих, шүргэх, хамжин шүргэх гэж гурав ангилна. Хамжих: b,b', p,p', m,m', n,n', d,d', t,t', g,g', n, шүргэх: w,w', s,s', l,l', r,r', j, x,x', хамжин шүргэх: dz, dz', ts, ts'” (2008:144).

• “Халхын аялгууны үеийн бүтэц нь: ...V+C, C+V, C+V+C зөвхөн ийм байна” (Владимирцов, 1929:417).

“Орчин цагийн монгол хэлэнд богино, урт, хос эгшиг цөм үе болдгоос гадна эгшиг+гийгүүлэгч, гийгүүлэгч+эгшиг, гийгүүлэгч+эгшиг+гийгүүлэгч гэсэн үеүд байдаг” (ОЦМХЗ, 1966:46).

• “Дан ганц эгшгээр бүтсэн үе бол гагцхүү үгийн эхэнд тохиолдохоос үгийн дунд, адагт байдаггүй....а, аа, ай ... Гурван зүйл үе цөм ганц эгшгээр бүтсэн үе” (Ринчен, 1966:398).

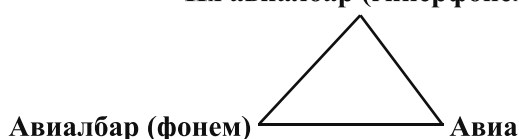
• Үсгийн дүрмийн ёсоор гурвал бүтэц буй болсон байна. Тухайлбал, “Ж, Ч, Ш –ийн дараах эгшиг: 1. Эр үгийн эхний ж, ч, ш гурвын дараа богино и эгшиг бичихгүй, а, о, у гурвын нэгийг бичнэ. Жишээлбэл: Шар, чагтага, жаргалан, шороо, чоно, чухал, шугам гэх

мэт. 2. Эм үгийн эхний ж, ч, ш –ийн дараа богино э эгшиг бичихгүй, и, ө, ү гурвын нэгийг бичнэ. Жишээлбэл: Жил, чимээ, ширээ, чөлөө, шөнө, жүжиг, шүдлэн гэх мэт. 3. Эр эм ямар ч үгийн дунд орсон ж, ч, ш гурвын дараа балархай эгшиг бичих шаардлага гарвал дандаа и эгшиг бичнэ. Жишээлбэл: Ажил, ашиг, ишиг, хөгжил, учир, дэвших гэх мэт” (Дамдинсүрэн, 1983:413). “Үсгийн дүрмийг тогтооход авианы зүй, үгийн зүй, уламжлал буюу түүхийн гэж ийм гурван үндсэн зарчмыг баримталдаг” (Лувсанвандан, 2019:36).

- “Хэлний өргөгдөх байдлаар эгшгийг дээд, дунд, доод гэж ангилж болно. Дээд: и, у, ү, дунд: э, о, ө, доод: а” (Тодаева, 1964:05).

- “Хоёр төрөл бус хэл их зөрөөтэй, хоёр төрөл хэл дунд зэрэг зөрөөтэй, нэг хэлний хоёр аялгуу бага зөрөөтэй байдаг гэсэн зарчмыг баримталж байна.” (Санжаа, 2011:183) “Бид орчин цагийн монгол төрөл хэл аялгуунд их авиалбар/гиперфонем/, авиалбар/фонем/, авиа гэсэн гурвалсан тогтолцоо байна хэмээн үзэж байна” (Санжаа, 2011:245).

Их авиалбар (гиперфонем)

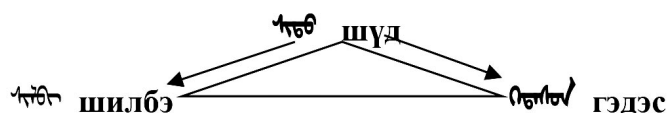
- Халхын аялгууны с, ч, ц гурван гийгүүлэгч буриад аялгуунд h, ш, с гурван гийгүүлэгчээр сэлгэдэг хуультай (Санжеев, 1953:45).

Хэл шинжлэлтэн эрдэмтдийн бүтээлд дурдсан, монгол хэлний авиазүй, авиалбарзүйн түвшний эдгээр гурвал олон бүрэлдүүлбэрийг тоймлон нэгтгэвэл, эгшиг авиа, авиалбарын гурвал бүрэлдүүлбэр, гийгүүлэгч авиа, авиалбарын гурвал бүрэлдүүлбэр, ер эгшиг, гийгүүлэгч авиа, авиалбарын зүй тогтлын зүйл зүйл гурвал бүрэлдүүлбэр байна. Ялангуяа, монгол хэлний үгийн үе, өргөлт, авианы сэлгэлт, зөв бичих зүй зэргийн гурвал бүрэлдүүлбэр нь өвөрмөц тогтолцоо юм. Энэ нь монгол хэл шинжлэлийн судалгаа, хэлний сургалтад суурь ойлголт болно. 1832 оны Я.Шмидтийн “Монгол хэлний зүй”-ээс өдгөө хүртэл бичсэн монгол хэлний хэлзүйн бичгүүдэд хэлбэрсудлалын олон гурвал бүрэлдүүлбэр байгааг онцлон тэмдэглүүштэй байна.

Хоёр. Үсэгзүйн түвшний гурвал бүрэлдүүлбэр

Монголчууд үсэг бичиг авч, боловсруулсан мянга гаруй жилийн түүхэнд үсэг, үсэглэврийн бүтэц, тогтолцоо ихэд нарийн хэвшин бүрэлджээ. Саяхнаас үндэсний бичиг хэмээн нэрлэж буй монгол бичгийн үсэглэврийн зурмыг мэргэн ухаан зарж, нарийн журамтай болгожээ. Монгол бичгийн үсэглэврийн тогтолцоог цаашид судлууштай. Жишээлбэл, нэгэн үсэглэвэр үгийн эхэн, дунд, эцэст гэх гурван зурамтай байгааг авиалбарыг тод, дунд, балархай хэлдэгтэй холбон үзэж ч болох талтай юм. Хэл шинжлэлтэн монгол хэлний үсэгзүйн гурвал бүрэлдүүлбэрийг бичсэн байна. Үүнд:

- Монгол үндэсний бичгийн үсэглэврийн зурмыг нэлээд нарийвчлан судалсан академич Б. Ринчен бээр “Монгол үсгийн цагаан толгойд $\mathfrak{a}$ а, $\mathfrak{e}$ э, $\mathfrak{i}$ и, $\mathfrak{o}$ о, $\mathfrak{ö}$ ө таван тэмдгээр долоон эгшиг авиаг тэмдэглэжээ. Чухам нарийвчилбал, таван тэмдэг нь угтаа $\mathfrak{a}$ а, $\mathfrak{i}$ и, $\mathfrak{o}$ о ...гуравхан тэмдгээр таван тэмдэг болгосон нь ... монгол үсэг зохиогчид туйлын цөөн тэмдгээр хэрэгцээт авиаг тэмдэглэх аргыг сүрхий нарийн олжээ. ...Гурван тэмдэгтээр таван үсэг зохиох аргыг ямар ч бодох машин ондоогоор гаргахгүй тийм сүрхий нарийн бодож олсон аргыг нь үнэхээр сонин гэж хэн ч гайхан бодмоор ажам.” (Ринчен, 1966:46) гэжээ.

- “Долоон эгшиг тэмдэглэх долоон үсэг нь гурван тэмдэгтээс бүтжээ.” (Дамдинсүрэн, 1957:146)
 - “13 дугаар зууны монгол хэлэнд ...эгшиг авианд оногдох тэмдэг зөвхөн ацаг, шилбэ, гэдэс гуравхан байсан,...Үгийн эхэнд орвол гурвууланд нь цөм нэгэн ацаг нэмэгдэнэ” (Норжин, 1987:136).
 - М. Базаррагчаа “Монгол үсэг нь авианы адилаар утгатай юм. Шүд, шилбэ, гэдэс гурав нь монгол хэлний анхдагч эгшгийн үүсэлтэй холбоотой байж болох юм. Шүд, шилбэ нь тус бүр хоёр болж, гэдэс нь дөрөв болж, нийтдээ найман эгшиг яваандаа бий болжээ” (1995:5936)
 - Академич Ц.Дамдинсүрэн “Чойжи-Одсэр монгол үсгийг анх чанга, хөндий, саармаг анги болгож хуваажээ. Ингэж гурван анги хуваасан нь монгол хэлний өвөрмөц байдалд тохирсон бөгөөд монгол хэлийг сайн судалж байж энэ хуваарийг хийсэн байх ёстой” (1957:140). Ер монгол бичгийн ямар ч үсэг гурваас илүү зурам үгүй юм. “Үсэг нь үгийн эхэнд, дунд, эцэст гэх гурван хэлбэртэй.” (Шмидт, 1832:01), “Монгол бичгийн үсэг: Эхэн, дунд, эцэст гэсэн зурамтай” (Владимирцов, 1929:71).
 - Кирилл шинэ бичигт “к, ф, щ гурван үсэг нь зөвхөн ормол үгэнд тохиолдоно. Капитал, Франц, Щедрин гэх мэт” (Касьяненко, 1968:09).
 - Тод үсэг 1648 он. “Монгол уйгур үсгийг бага зэрэг засварлан ө ү, о у, д т зэрэг урьд нь хэлбэрээр ялгардаггүй байсан үсгийг дүрсээр нь ялгаж зохиосон үсэг. ...” (Сумьяабаатар, 1972:35) Ийнхүү гурван хос үсэг бүр адил зурамтай.
 - Мөн монгол бичгийн нэг үсгээс хоёр үсэг уламжилсан болохыг “а-аас о,у хоёр, э-ээс ө, ү хоёр, на-аас но, ну хоёр, нэ-ээс нө, нү хоёр ...56 үсгийг зохиов.” (Балданжапов, 1962:42)
 - Б.Ринчен: “Тийн олон хошуу шавийн бага сургууль, нийслэлийн ганц дунд сургуульд үзэж байсан номын зүйлийг гурван зүйл хувааж болох байсан нь:
 1. Хорголжин үсгийн ном,
 2. Модон барын ном,
 3. Бичмэл ном байжээ.” (1964:59) хэмээн үсгийн хэв гурав буйг тэмдэглэжээ.
 - Ц.Шагдарсүрэн “Монгол туургатны хэрэглэж ирсэн олон зүйл бичиг үсгийн дурсгалыг үзвэл, бичих журмын хувьд хэрэглээний зорилго, тухайн цаг хугацааны шалтгаанцаас үүдэж, хэдэн зүйл ялгаатай байжээ. Үүнд:

Хичээнгүй бичиг

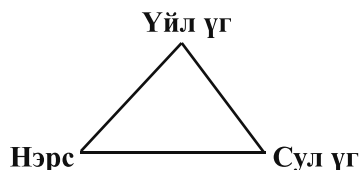
Таталган бичиг

Эвхмэл бичиг хэмээн хувааж болох юм” (2001:201) гэжээ.
 - А.Д.Руднев монгол бичгийн хэлнээ гурвал бүрэлдүүлбэр бүхий цэг байдгийг бичсэн: “1. Цэг, 2. Давхар цэг, 3. Дөрвөн цэг” (1905:28) гэжээ.
- Монгол бичгийн хэлний үндэсний бичгийн үсэг, үсэглэврийн гурвал бүрдүүлбэрийг дээрх байдлаар ажиглаж ирсэн нь түүний зүй тогтол, бүтэц, тогтолцоог танин тэдэж, судалсны үр дүн юм.

Гурав. Хэлбэрсудлалын түвшний гурвал бүрэлдүүлбэр

Монгол хэлний хэлзүйн байгуулал буюу хэлбэр судлалын гурвал зүй тогтол, бүтэц, тогтолцооны талаар монголч нар шинжилж бичсэн санал дүгнэлт цөөнгүй байна. Үүнд:

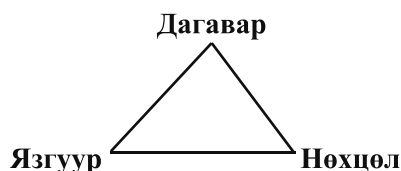
- Академич Ш.Лувсанвандан: “Монгол хэлний үгсийн аймгийг жагсаан сийрүүлбээс: 1. Нэрс, ...2. Үйл үг, 3. Сул үг ийм болно.” (1939:47)...

• Академич Б.Ринчен: “Монгол хэлний эл гурван том ай: нэр, үйл, сул үг...” (1966:75), Р.Жагварал: “Миний бие монгол хэлний үгсийг аймаглах явдалд Ш.Лувсанвандан, Б.Ринчен нартай санал нэг бөгөөд өөрөөр хэлбэл, монгол хэлнээ нэр үг, үйл үг, сул үг гуравхан зүйл байна гэж үзэж байна.” (1976:26) гэв. “Монгол хэлэнд 1. Үйл үг, 2. Нэр үг, 3. Сул үг” (Руднев, 1905:29), “Монгол-халимаг хэлний үгсийг нөхцөлөөр ялгагдах нэр үг, нөхцөлөөр хувилгах үйл үг, нөхцөлөөр үл хувилгах сул үг гэж гурав ангилж болно.” (Бобровников, 1849:52) гэжээ.

• Чой.Лувсанжав бээр “The positional order of Mongolian morphemes are: R+D+I (R-root morphemes, D-derivational morphemes, I- inflectional morphemes) (2005:199).

• Ц.Өнөрбаян “Олон тоотой язгуур нь цөөн дагаврын өмнө тохиолдож, цөөн тоотой нөхцөл нь олон үндсийн дараа орж, дагавар нь тоо ба хамрах язгуур, үндсээрээ яг дундын шинжтэй байна. Энэ нь хэлний үзэгдэлд байдаг тэгш хэмт шинж мөн.” (1998:102) хэмээн монгол хэлний бүтээврийн байрлалын дэс дарааг тэмдэглэжээ.

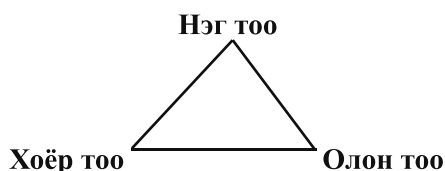

• А.Лувсандэндэв “...Үндэс нь ганц язгуур, язгуур дагавар хоёр, язгуур хэд хэдэн дагавраас тус тус бүтэж болно. ...Үг нь язгуураар эхэлж, түүний дараа янз бүрийн үг бүтээх дагавар орж, үгийн тусгай утга буюу үгсийн сангийн утгыг илтгэсэн үндсийг үүсгэх бөгөөд түүний дараа хэлзүйн хийсвэр утга илтгэх зүүвэр орох аж” (2002:80-85).

• “Жинхэнэ нэрийн ай: Тоо, тийн ялгал, хамаатуулах...” гурван айтай. (ОЦМХЗ, 1966: 88-89) “Харьяалах, өгөх орших, гарах гурав... шууд бус тийн ялгал.” (Лувсанвандан, 2019:51-53), “Нэр үгийн эгшиг, -н, гийгүүлэгчээр төгссөн гурван ялгал бий. (Шмидт, 1832:25),

• Т.Дашцэдэн “...Нэрийн тодорхой тоо нь өөр зуураа ганц-олон, хоёр-олон, ганц-хоёрын эсрэгцэл нэгдэл бүхий тодорхой тооны айг илэрхийлдэг байна” (1980:76).

• Ц.Шагдарсүрэн “Монгол хэлний хөгжлийн түрүү үед хамаарах “2” гэсэн утга бүхий qo-/ji- язгуур бүхий тооны нэрийн утга, хэрэглээний онцлог зэргээс үүдүүлэн үзвэл, үлэмжхэн эрт цагт монгол хэлний нэр үгийн тооны ай (category) нь нэг тоо (single number), хоёр тоо (dual number), олон тоо (plural number) гэсэн гурав шаталсан тогтолцоотой байсан гэж таамаглах боломж харагдаж байна” (2003:49).

• “Нэр үгийг онцлогоор нь жинхэнэ нэр, тэмдэг нэр, тооны нэр гэж ангилна.” (Попов, 1847:28) “Тэмдэг нэрийн ерийн зэрэг: Хангайн сайхан нуруу. Идэрийн сайхан гол. Харьцуулсан зэрэг: Цаснаас цагаан, яснаас хатуу. Давуу зэрэг: Хамгийн дотно, адгийн муу.” (ОЦМХ, 1966:106-108) “Тэмдэг үгийн харьцуулсан зэргийг дотор нь ерийн зэрэг, харьцуулсан зэрэг, давуу зэрэг гэж гурав ангилж болно.” (ОЦМХ, 1985:255)

• “Бие гэгч гурав бий. Өөрийн биеийг 1-р бие, хэлэлцэгчийг 2-р бие, 1-р, 2-р-аас бусад хөндлөнгийн этгээдийг 3-р бие гэнэ.” (Лувсанвандан, 2019:65) Монгол бичгийн хэлнээ зөвхөн эгшгээр бүтсэн нөхцөл гурав буйг Г.Д.Санжеев “i заахын тийн ялгал, u харьяалахын тийн ялгал, a орны тийн ялгал...” (1953:163) гэж тэмдэглэжээ. “4. Гурван биеийн хүсэх төлөв үндсэн үйл үгнээ –аасай, –ээсэй, –сай, –сэй нөхцөл залгаваас гурван биеийн алинд ч өөрцгүй гүйцэтгэхүйд бэрхшээл бүхүй эрмэлзлэлийг гүйцэтгэхийг гүнээ эрмэлзсэн төлөв илэрнэ.” (Лувсанвандан, 1939:130) “Нэрийн гурван биед хамаатуулах –минь, –чинь, –нь нөхцөлийг зохих нэрд нь залгаж, нэгдүгээр, хоёрдугаар, гуравдугаар биеийг нь ялгаж заадаг бол үйлийн гурван биед хамаатуулах яв-аарай гэх мэтийн олон нөхцөлийг зохих үйл үгэнд нь залгаж, уул үйлийн эзний хэддүгээр биед хамаатахыг заадаг.” (Лувсанвандан, 2019:72) “Биеийн төлөөний үгийг 1-р биеийг заан төлөөлөх, 2-р биеийг заан төлөөлөх, 3-р биеийг заан төлөөлөх гэж ялган үзэж болно.” (ОЦМХЗ, 1966:200) “Монгол хэл гурван биетэй. Би, чи, энэ/тэр/, минь, чинь, нь...” (Шмидт, 1832:43) “Үүсмэл үйл үгийн 1. Страдательные, 2. Переносные, 3. Взаимные хэв бий.” (Шмидт, 1832:79-84)

• З.К.Касьяненко “Монгол хэлний үйл үг бол чухам үйл үг, үйлт нэр, нөхцөл үйл үг гэсэн гурван үндсэн хэлбэртэй.” (1968:13) гэжээ.

• “Үйлийн зэрэгцүүлэн холбох нөхцөлүүд: 1. Зэрэгцүүлэн холбох –ж/-ч/ нөхцөл, 2. Зэрэгцүүлэн холбох –аад /-ээд / -оод, / -өөд нөхцөл, 3. Зэрэгцүүлэн холбох –н нөхцөл гэх гурван зүйл нөхцөл буй” (ОЦМХҮЗБ, 1987:112).

• “Цаг: Цагт нэрийн өнгөрсөн, одоо, ирээдүй гурван цаг, үйл үгийн өнгөрсөн, одоо, ирээдүй гурван цаг байна” (Бобровников, 1835:59-73).

• “Жинхэнэ үйл үгийн өнгөрсөн цагийн нөхцөл нь: -в: Өнгөрөн төгссөн цаг: гарав, ирэв, бичив, -жээ/-чээ: Өнгөрөн үргэлжилсэн цаг: явжээ, гарчээ, босчээ, -лаа /-лээ /-лоо /-лөө : Саяхан дууссан цаг: гарлаа, ирлээ, бичжээ гэх мэт.” (Касьяненко, 1968:19-20) гэсэн тогтолцоотой гэжээ.

• Б.Х.Тодаева монгол хэлний үйл үгийн байдал (вид) нь гурван хувирал (модификаторы)-тай гэжээ. а. Үйл эхлэх байдал (начинательный вид): эхлэх, б. Үйл үргэлжлэх байдал (длительный вид): суух, явах, хэвтэх... в. Үйл төгсөх байдал (завершенный вид): авах, дуусах гэх мэт.” (1951:116) гэжээ. Мөн “Орчин цагийн монгол хэлэнд эхлэх байдал (начинательный вид), үргэлжлэх байдал (длительный вид), төгсөх байдал (законченный вид) бий.” (Касьяненко, 1968:48) гэсэн.

• З.К.Касьяненко “Орчин цагийн монгол хэлэнд 1. Үйлдүүлэх хэв (побудительный залог), 2. Үйлдэгдэх хэв (страдательный залог), 3. Харилцан үйлдэлцэх хэв (совместно-взаимный залог) байна.” гэж бичжээ.

• М.Базаррагчаа бээр монгол хэлний гурвал Н буйг бичжээ. Үүнд: Тогтвортой н: дажин, дайн, Завсрын н: мананцар, цагаандай, Тогтворгүй н: урин, урь (2002:77) гэв.

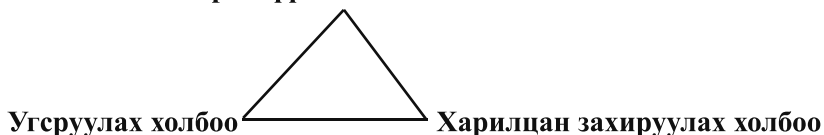
Монгол хэлний хэл зүйн өвөрмөц зүй тогтол, бүтэц, тогтолцооны талаар хэл зүйчид судалж, гурвал бүрэлдүүлбэрүүд байгааг дээрх жишээ ба эш татсан ёсоор бүтээлдээ дурджээ. Монгол хэлний нэр ба үйл үгийн тогтолцоонд төрөл бүрийн айн гурвал бүрэлдүүлбэр байгаа нь манай сэтгэхүй, хэлний шүтэлцээний уугал тогтолцоо бөгөөд монгол аман хэлэхүйн хэвшил нь бичгийн хэлнээ улмаар дархлаа болж, олон мянган жил урт хугацаа, үеийн үед уудам орон зайд уламжлан, ихэвчлэн гурав гурваараа аяндаа цэгцэрсээр өдгөө болжээ.

Дөрөв. Өгүүлбэрзүйн түвшний гурвал бүрэлдүүлбэр

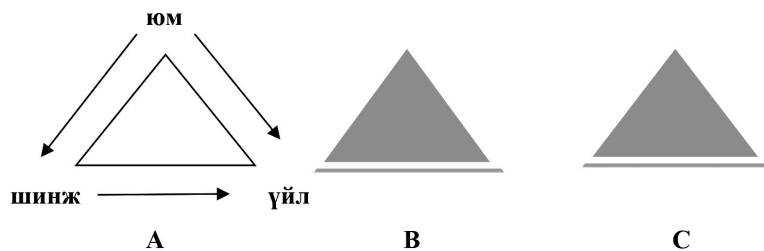
Монгол хэлний өгүүлбэрзүйн түвшинд гурвал бүрдүүлбэр цөөнгүй бий. Энэ нь монгол хэлний бүтэц, тогтолцооны өвөрмөц нэгэн тал юм. Үүнд:

- “Энгийн өгүүлбэрт өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн, холбоц (связи)” (Шмидт, 1832:128) гэсэн гурван бүрэлдүүлбэр бий.
- Өгүүлбэрийн дэд гишүүд “1. Тодотгол, 2. Тусагдахуун, 3. Байц.” (ОЦМХЗ, 1966:278-293) гэх гурвал бүрэлдүүлбэртэй.
- Монгол хэлний өгүүлбэрзүйн үг, нэгжийг холбох үндсэн гурван хэв маяг байгааг Т.А.Бертагаев бээр “...1. Зэрэгцүүлэх холбоо, 2. Угсруулах (захируулах) холбоо, 3. Харилцан захируулах холбоо...” (1964:03) гэв. Б.Пүрэв-Очир “1. Угсруулах холбоо, 2. Зэрэгцүүлэх холбоо, 3. Харилцан зэрэгцүүлэх холбоо...” (2001:101) гэжээ.

Зэрэгцүүлэх холбоо

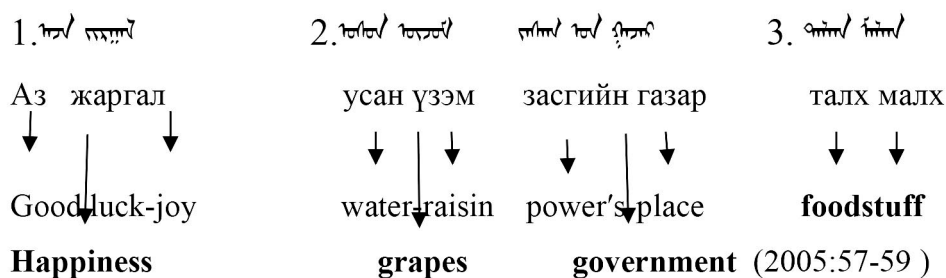
- “Зөвхөн нэрийн холбоо үг төдийгүй монгол хэлний угсруулах аргаар холбогдсон аливаа дэлгэрэнгүй хам бүтэц нэг бол үг+холбоо үг, холбоо үг+үг, эсвэл холбоо үг+холбоо үг гэсэн гурван үлгэртэй байна.” (Рагчаа, 1975:152) “Чөлөөт холбоо үгийг бүрэлдүүлэгч нь а. Энгийн үг, в. Үгийн санжсан холбоо үг, с. Хэлзүйжсэн холбоо үг байдаг.” (Дамдинжав, 1978:15-17)
- Монгол хэлний өгүүлбэрийг утгаар нь “Өгүүлбэр дотроо асуух өгүүлбэр, дуудах өгүүлбэр, хүүрнэх өгүүлбэр хэмээн гурван анги хуваагдана.” (Лувсанвандан, 1939:44-51)
- Б.Пүрэв-Очир “Өгүүлбэрийн гишүүдийн зааж байгаа юм, шинж, үйл гэсэн үндсэн гурван гол утгыг учир шалтгааны болон хэл зүйн утгын холбоонд оруулан өгүүлбэрийн таван гишүүний хоорондын утгын холбоо, хамаарлыг гаргаж болно. Үүний тулд юм, шинж, үйл гурвын харьцааг гурвалжингаар төсөөлөн хийсвэрлэж, энэ гурвалжингаа А гээд, гурвалжингийнхаа нэг оройг юм, нөгөө оройг шинж, бас нэг оройг нь үйл гэж тэмдэглээд, ... утгын гурвалжингаа хэлбэр хоорондын холбоог үзүүлэх гурвалжин болгон өөрчилж, В гэж тэмдэглээд, гурвалжингийнхаа юм гэж тэмдэглэсэн оройг юмын нэр (нэр үг), шинж гэсэн оройг харьцааны нэр (тэмдэг нэр, тооны нэр, дайвар үг, төлөөний үг гэх мэт), үйл гэсэн оройг үйлийн нэр (үйл үг) гэж тэмдэглээд, ... эхний хоёр гурвалжинд (АВ) түшиглэж, гурав дахь ... гурвалжнаа С гэж нэрлэн, гурвалжныхаа юм-юмын нэр гэсэн оройг өгүүлэгдэхүүн-тусагдахуун, шинж-харьцааны нэр гэсэн оройг байц-тодотгол, үйл-үйлийн нэр гэсэн оройг өгүүлэхүүн гэж тэмдэглээд, ... утгын холбоог үзүүлж байгаа юм. АВС гурвал гурвалжин нь проф. Б. Пүрэв-Очир монгол хэлний холбоо үгийн өнгөн бүтэц, гүн бүтцийн шүтэлцээгээр өгүүлбэрийн бүтэц хэсэг болсон холбоо үгийн утга зүйн онол буюу оюун дүгнэлт бичсэн байна.

... Өгүүлбэрийн гишүүд хоорондын холбоо гэдэг нь мөн л давхарласан тогтолцоотой үзэгдэл бөгөөд тэр нь утга-хэлбэр-үүрэг (семантика-форма-функция) гэсэн гурвалсан (триада) шинжтэй байна.” (Пүрэв-Очир, 1988:71-73) хэмээн өгүүлбэрийн доторх утга хэлбэрийн гурвал бүрэлдүүлбэрийг судалжээ.

- Г.Гантогтох “Хүртээл, хүртээл, нэр гурвын нийлэмж нь: ...аав их гарвал, нагац их гарвал, угийн их гарвал, угийн цагаан гарвал, хан их гарвал, хан цагаан гарвал, хун шувуун гарвал, дайд бүрээр гүйгчид, орон бүрээр гүйгчид, хөдөө хээрээр гүйгчид, ...дархан цагаан тэнгэр, эзэн их тэнгэр, хан хурмаст тэнгэр, ...гэх мэт.” (2007) хэмээн өгүүлбэрзүйн нийлцийн гурвалыг бичжээ.

- Д.Цэрэнпил, Р.Кулманн “The Mongolian language is enriched by many word combinations which express ideas. These can be divided into three groups.

- Д.Бадамдорж “Гурвал нийлц (syntagm) гэдэг бол монголчуудын унаган сэтгэлгээний долгионоор үүдэн үүссэн нэр үг ба үйл үг цөмтэй, голдуу зүйрлэсэн тодотгол гишүүн, дэлгэрүүлсэн байц, тусагдахуун гишүүн бүрхүүлтэй, гурвал бүрэлдүүлбэртэй бөгөөд монголчуудын гурвал сэтгэлгээний илэрц юм. Жишээ нь: Мөнх хөх тэнгэр, мөнх тэнгэрийн хүчин, хөрст алтан дэлхий, хөх толбот хүмүүн, таван хошуу мал, мөнх ногоон ургамал, сүүн цагаан сэтгэл, алтан шар зам, бугын дуутай хорвоо, ээжийн бүүвэйтэй хорвоо, шаазгай алаг унага, өндөр босгыг алхах, өргөн мөрнийг гатлах, өндөр уулыг давах, цөөн адуунд тогтдоггүй, цөөрөм уснаас уудаггүй... үлий сахисан сар шиг, үнсэнд хаягдсан шалз шиг, үнээ дагасан бух шиг, гүзээнд наалдсан дэлүү шиг, зээл алдсан хятад шиг, өөхөнд хучсан бөөр шиг, сүү долоосон гөлөг шиг, буруу ишилсэн сүх шиг, долоо шархадсан чоно шиг, дутуу алсан могой шиг, өндгөө дарсан шувуу шиг, хотонд орсон чоно шиг, хор идсэн шаазгай шиг, хусмаа чамласан хүүхэд шиг, яргуй хөөсөн ямаа шиг, яс горьдсон нохой шиг, усанд шидсэн чулуу шиг, бод идсэн боохой шиг...” (2020) гэх мэт.

Монгол хэлний өгүүбэрзүйн гурвал олон бүрэлдүүлбэр бол манай хэлний байгууллын язгуур тогтолцоо бөгөөд ер монголчуудын гурваар хэмжээлэн сэтгэж ирсний илрэл юм. Ялангуяа, проф. Б.Пүрэв-Очирын өгүүлбэрийн утгазүйн гурвал онолын тайлбар нь оновчтой байна.

Тав. Үгийн сан судлалын түвшний гурвал бүрдүүлбэр

Монгол хэлний үгийн сан нь “ Түрэг, монгол, манж-хамниган хэлний нийт дундын үг ч монгол хэлний үгийн санд багтах ёстой. ...Олон монгол хэлний дундын үгс ч байх,... монгол хэлэнд харь гаралтай үг ам ба бичгийн аль алинаар нь нэвтрэн орсоор ирсэн билээ.” (Төмөрцэрэн, 2001:52-56) гэсэнчлэн, алтай язгуурын хэлний үг, нийт монгол хэлний үгс, харь хэлний үгс гэсэн гурвал бүрдүүлбэртэй байна.

- Монгол хэлний үгийн сан-хэлбэр судлалын хосмолжин түвшинд үгийн гурван зүйл дохио байдаг. Академич Ш.Лувсанвандан бээр “Үг нь бодит ертөнцийн юм, үзэгдэл, чанар, хөдөлгөөнийг нэрлэсэн, заасан, асуусан дохио байна. Жишээлбэл, нар, сар, хүн, морь, уул, ус, дуу, цахилгаан, жаргал, зовлон, сайн, муу, өндөр, нам, дээр, доор, хойно, өмнө, олон, цөөн, явдал, үзэл, нэмэлт, хасалт, яв-, үз-, нэм-, хас-, сурагч, жолоодогч, бичдэг, сурсан, хоёр, гурав гэх мэтийн үгс нь тухайн юм, үзэгдэл, чанар, хөдөлгөөнийг нэрлэсэн дохио болж, би, чи, энэ, тэр, ийм, тийм, өдий, төдий, энд, тэнд, ингэ-, тэг-, гэг- гэсэн үгс нь тухайн юм, үзэгдэл, чанар, хөдөлгөөнийг нэрлэлгүй заасан дохио болно. Үүнээс гадна хэн, юу, ямар, хэд, хаана, яа-, хайч- гэх мэтийн үгс нь тухайн юм, үзэгдэл, чанар, хөдөлгөөнийг асуусан дохио болно. Энэ мэтээр бодит ертөнцийн нэг юм, үзэгдэл, хөдөлгөөнд зориулсан нэрлэх дохио, заах дохио, асуух дохио гэж гурван зүйлийн дохио байдаг. Жишээлбэл, морь гэсэн уул юмын нэрлэсэн дохио, морь гэж нэрлэлгүй заагаад энэ гэвэл заасан дохио, мөн морийг заагаад энэ юу вэ? гэвэл асуусан дохио болох мэт” (1968:14-15).

- Чой.Лувсанжав “285. Өвөрмөц хэллэгийн хувилбар нь гурван зүйл байна. а. Утгын хувилбар, б. Бүтцийн хувилбар, в. Үгсийн сангийн хувилбар.” (2006:92) гэв.

- Ж.Төмөрцэрэн монгол хэлний хэлцийг гурав ангилсан байна.“1. Өвөрмөц хэлц: хөх инээд, 2. Зүйрлэсэн хэлц: Хүний гараар могой барих, 3. Хэвшсэн хэлц: Өргүй бол баян, Өвчингүй бол жаргал.” (2001:139-141) гэх мэт.

- “Ялангуяа, үгийн сангийн синоним найруулгын гурван зэргээр нарийн ялгарч байгааг доорх жишээнээс харж болно. Үүнд:

1. Тэргүүн – толгой – бөндгөр,
2. Хүртээх – өгөх – чулууудах,
3. Зоог – хоол- бантан, угаадас,
4. Зооглох – идэх – гудрах,
5. Нойрсох – унтах – ширгэх,
6. Морилох – явах – сажлах,
7. Өргөө – гэр – овоохой...” (Отгонсүрэн, 1997:49) гэж бичжээ.

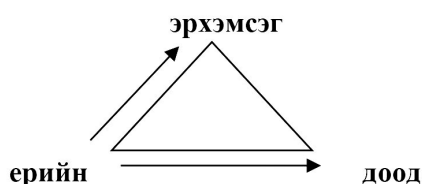
Монгол хэлний үгийн сан-найруулга зүйн судлалд энэ мэт гурвал бүрдүүлбэр бий.

Зургаа. Найруулгазүйн түвшний гурвал бүрэлдүүлбэр

Монгол хүний тархинаа томъёолбор (код) хэлбэрээр дардас мэт хэвшин тогтсон хэл, монгол хүний хэлийг үйл хөдлөл, ахуйн хэрэглээ, хүний харилцаанд оруулж буй хэлэх, түүний зууч болсон хүний сэтгэхүй, танин мэдэхүй тэргүүтний шүтэлцээ нь хэлний найруулгыг бүтээдэг гэж болно. Монгол хэлний найруулгазүйд гурвал бүрэлдүүлбэр бий.

• “Дээд найруулга (ном судрын найруулга), доод найруулга (ярианы ба хар ярианы найруулга), дундаж найруулга.” (Базаррагчаа, 2003:24) байдаг. Дэлхий дахины олон хэлний гурван найруулгын онолд таацах монгол найруулгын гурван зэрэглэл байгааг манай эрдэмтэд бичсэн ч байна. Эрдэмтэн Д.Отгонсүрэн “...Ном бичгийн хэл буюу эрхэмсэг найруулга (высокий стиль, книжный стиль), ердийн найруулга (нейтральный стиль, средний стиль), доод найруулга буюу хар ярианы найруулга (сниженный стиль, разговорный стиль) ...” (1979:07) гэжээ.

Ер монгол хэлний найруулгазүйн найруулгын гурвал эрэмбэ тогтолцоог гурвалжингаар дүрслэн зураглаж болох юм.

Мөн Р.Жагварал “Монгол хэлний хүндэтгэлийн үг бол дээд найруулгын хүрээнд багтдаг.” (1976:40) гэв. Монгол хэлээр найруулан бичихэд гурвал хэмжээстэй ч байна.

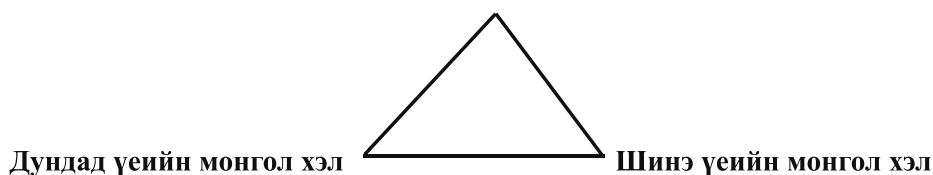
• Ш.Гаадамба “Монгол хэлээ ардын эгэл ярианы хэл, монгол бичгийн буюу утга зохиолын хэл, уран зохиолын хэл гэх зэргээр хэлэлцдэг. Энэ нь тус тусдаа утга илэрхийлэх хэрэглүүртэй, хэл зүйн өөр өөр байгуулалттай, үгсийн сангийн тэс өөр бүрэлдэхүүнтэй гурван янзын хэлээр ярьдаг гэж баталж байгаа хэрэг огт биш ээ” (1989:100).

Долоо. Түүхэн хэлзүйн гурвал бүрэлдүүлбэр

Монгол хэлний үүсэл, хувьсал, хөгжил гурвал ойлголт, бүрэлдүүлбэртэй байна.

• Б.Я.Владимирцов “...1. Нийт монгол хэл аялгуу, 2. Дунд үеийн монгол хэл аялгуу, 3. Шинэ үеийн монгол хэл аялгуу...” (1929:47).

Нийт монгол хэл

• Проф. Н.Поппе монгол хэлний түүхэн хөгжлийг гурав ангилжээ. “1. Нийт монгол хэл, 2. Дундад үеийн монгол хэл, 3. Орчин цагийн монгол хэл” (1955:15-16).

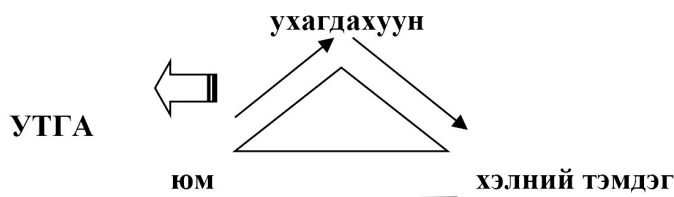
• Ш.Лувсанвандан “Монгол судлалд монгол хэлийг гурав хувааж заншжээ. Энэ нь эртний монгол хэл, дундад эртний монгол хэл, орчин цагийн монгол хэл гурав болно. ...Хуучин монгол бичигт эртний монгол хэлийг голлон тусган авч, дундад эртний монгол хэлний зарим онцлогийг авч, орчин цагийн монгол хэлний зарим онцлогийг угтан авсан байна.” (2019:182) гэхчлэн гурвал бүрэлдүүлбэр байна. Монгол хэл бол түүхийн явцад хөгжлийн гурвал бүрэлдүүлбэртэй болсоор байжээ.

Найм. Утгасудлалын түвшний гурвал бүрдүүлбэр

Монгол хэлний гүн бүтцийг сайтар ажиглавал, гурвал бүрдүүлбэр бүхий бүтэц бий.

- Ж.Төмөрцэрэн “Үгийн юм ба ухагдахуунд харьцсан холбоог түүний утга гэж нэрлэдэг.” (2001:22)

- “1. Юмс ухагдахуун хоёр шууд шалтгаант холбоотой. 2. Ухагдахуун тэмдэг хоёр сэтгэхүйгээр зууч хийсэн шууд шалтгаант холбоотой. 3. Юмс тэмдэг хоёр шалтгаант холбоогүй, ухагдахуунаар дам холбоотой болно. Ерөөс үгийн утга гэдэг бол хүний сэтгэхүй оролцсон асар их хийсвэрлэсэн гурвал харьцаа гэж болно.” (Бададамдорж, 1997:57) Утгын гурвалжинг баримтлав.

- Хэлний хамгийн бага утгат хэсэг - бүтээврийн утгыг “...Язгуур бүтээвэр-үгийн сангийн утга, дагавар бүтээвэр-үг бүтээх утга, нөхцөл бүтээвэр-үг хувилгах утга” (ОЦМХ, 1997:278) хэмээх бүтээврийн гурван зүйл утга бий.

- Монгол хэлний холбоосыг Б.Х.Тодаева “Холбоос. 1. Холбох холбоос: ба, болон, бөгөөд. 2. Зааглах холбоос: буюу, уу/или/. 3. Болзол заах холбоос: хэрэв/если/.” (1951:162) гэж холбоосыг утгаар нь ангилсан байна.

- Өгүүлбэрийн нөхцөлийн утга гурвал юм. “...Асуух нөхцөл: бэ?, вэ?, уу?, үү?, юу?, юү?, онцлох нөхцөл: шуу, шүү, даа, дээ, доо, дөө, л, ч, барагцаалах нөхцөл: биз, шив, ...” (Лувсанвандан, 1968:84-91).

- Н.Б.Дугаров Буриад хэл аялгууны ойролцоо утгат үгийг судлаад, утгазүйн бүрддүүлбэрийг гүнзгий танин мэдээд, “1. Үнэмлэхүй ойролцоо утгат үг/абсолютные синонимы/, 2. Санаа дүрслэх ойролцоо утгат үг/идеографические синонимы/, 3. Найруулгазүйн ойролцоо утгат үг/стилистические синонимы/.” (1978:40-48) гэжээ.

- Ю.Мөнх-Амгалан “Гуравдугаар биеэр төгсгөх гурван нөхцөл нь гурвуулаа хүсэх цөм утгаараа хоорондоо холбогдож, -г нь зөвшин хүсэх, -тугай, -түгэй нь ерөөн хүсэх, -аасай – ээсэй, -оосой, -өөсэй нь мөрөөдөн хүсэх нарийн өнгө аястай юм.” (1998:289) гэжээ. Монгол хэл шинжлэлийн утгасудлалын түвшний судалгаа нэлээд хожуу өрнөж эхэлсэн хэдий ч утгасудлалын хамааралтай гурвал бүрддүүлбэр байгааг хэл шинжээчид ийнхүү бичсэн байна.

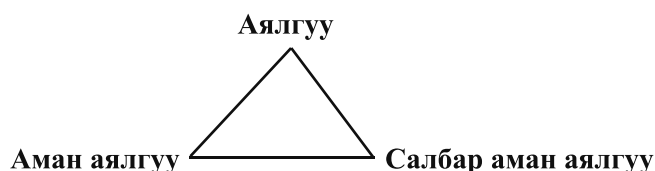
Ес. Аялгуусудлалын гурвал бүрддүүлбэр

Монгол утга зохиолын хэл тулгуурласан хийгээд тулгуурлаадүй олон аман аялгуу нь гурвал бүрддүүлбэртэй ч байдаг ажээ.

- Б.Я.Владимирцов халх монголчуудын хэлэлцэх аялгууг “1. Дундад халх буюу Улаанбаатарын халх нарын аялгуу, 2. Зүүн аймгийн халх нарын хэлэлцэх аялгуу, 3. Баруун аймгийн халх нарын хэлэлцэх аялгуу.” (1929:09-10) гэж Халхын аялгууны хөгжлийн өвөрмөц онцлогийг харгалзан ангилсан учраас халх аялгуу нь хувьсал, хөгжлийн гурвал бүрддүүлбэртэй байгаа гэж ойлгож болох юм.

- Ш.Лувсанвандан “Орчин цагийн монгол хэлний олон нутгийн аялгуу, аман аялгууг ангилахад юуны өмнө хэлний нь шинж буюу өөрөөр хэлбэл, авиан зүй, хэл зүй, үгсийн сангийн нь онцлогийг үндэс болгож аялгуу, аман аялгуу, салбар аман аялгуу гэж гурван зэрэг болгон

хуваавал тохиромжтой мэт санагдана. Энд бид хэлнийхээ шинжээр ноцтой ялгавар байхгүй, харилцан өчүүхэн ч саадгүй нэвтрэлцэх бүлэг хүмүүсийн үг хэлийг аялгуу гэж нэрлэв. Нэг нутгийн аялгуу нь нөгөө нутгийнхаа аялгуунаас хэлнийхээ шинжээр мэдэгдэхүйц ялгарна. Мөн хэлнийхээ шинжээр ерийн хэлэлцэхэд ялгавар байхгүй, нэг нутгийн бүлэг хүмүүсийн үг хэлийг аман аялгуу гэж нэрлэв. Нэг аман аялгуу нь нөгөөгөөсөө нарийвчлан ажиглавал хааяа авиан зүй, үгсийнхээ сангийн талаар өчүүхэн ялгарна. Нэгэн аман аялгууны дотор багтавч, хааяа авиан зүй, үгсийнхээ сангийн талаар гол олонхоосоо өчүүхэн ялгарах нэг нутгийн бүлэг хүмүүсийн үг хэлийг салбар аман аялгуу гэж нэрлэв” (1959:26).

• Ж.Цолоо “Захчин аман аялгуунд нэр үгийн арван тийн ялгал байдаг. ...Орчин цагийн бичгийн хэлэнд байхгүй болсон зүг чиг заадаг, холбох, хэмжээ заадаг гурван тийн ялгал байгаа юм.” (1965:70) гэж захчин аман аялгуунд онцгой гурвал бүрэлдүүлбэр байгааг тэмдэглэсэн байх жишээтэй байна. Ийм учраас аман аялгуунаа өвөрмөц гурвал бүрэлдүүлбэр байдаг ажээ.

Дүгнэн хэлбэл, Монгол хэл шинжлэлийн түвшин, салбарт буюу монгол хэлний авиазүй, авиалбарзүй, үсэгзүй, хэлбэрсудлал, өгүүлбэрзүй, үгийн сансудлал, найруулгазүй, түүхэн хэлзүй, утгасудлал, аялгуусудлал гэх зэргийн судалгаанд монгол хэлний гурвал бүрэлдүүлбэр байгааг хэл шинжлэлтэн нар бичсэн буй нь манай хэлний тогтолцооны өвөрмөц тал, унаган дархлаа бөгөөд энэхүү гурвал олон бүрэлдүүлбэрийг өдгөөгийн монгол хэлний судалгаа, сургалтад ихэд анхааран дэвсгэрлэж, цаашид шинжлэх ухаан судлалыг хөгжүүлж, хэл шинжлэлийн онол, аргазүй болговол зохих юм. Монгол хүний сэтгэхүй, сэтгэлгээ, танин мэдэхүй, хэлний тогтолцооны гүн хамаарал ч илэрч байна.

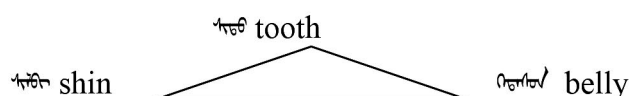
Abstract

In this article, the author found that triple component is in Mongolian language system in the works of Mongolian linguist.

The phonological system is the subfoundation of language. It determines the material (phonetical) appearance of its significative units. The lexical system is the whole set of naming means of language, that is, words and stable word-groups. The grammatical system is the whole set of regularities determining the combination of naming means in the formation of utterances as the embodiment of thinking process.

The author notes that there is the triple component in linguistics levels such as Mongolian phonetics, phonology, graphemes, stylistics, lexicology, syntax, morphology, semantics, and dialectology.

It is said that this is basic concept for research and studies. For example, the vowel of the Mongolian language consists of three dashes: tooth, shin and belly.

Номзүй

- Агваандандар. 1828. *Монгол үсгийн ёсыг сайтар номлосон хэлний чимэг хэмээгдэх оршив*. Модон бар.
- Бадамдорж Д. 1997. *Орчин цагийн монгол хэлний утгасудлалын үндэс*. Уб.
- Бадамдорж Д. 2020. *Монгол хэлний гурвал тогтолцоо*. Уб.
- Базаррагчаа М. 1995. *Монгол үгийн гарлыг мөшгөх нь*. V. Уб.
- Базаррагчаа М. 2003. *Монгол хэлний сүегэр ба найруулбарын тухай*. Уб.
- Базаррагчаа М. 2002. *Утгын чуулган*. Уб.
- Балданжапов П.Б. 1962. *Jiruken-u tolta-yin tayilburi*. Монгольское грамматическое сочинение XVIII века. Улан-Удэ.
- Бертагаев Т.А. 1964. *Синтаксис современного монгольского языка в сравнительном освещении*. Простое предложение. Москва.
- Бобровников А. 1835. *Грамматика монгольского языка*. Санктпетербургъ.
- Бобровников А. 1849. *Грамматика монгольско-калмыцкого языка*. Казань.
- Владимирцов Б.Я. 1929. *Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия*. Ленинград.
- Гаадамба Ш. 1989. *Утга зохиолын онолын үндэс*. Уб.,
- Галсан С. 1975. *Сопоставительная грамматика русского и монгольского языков. (фонетика и морфология) часть I*. Улан-батор.
- Гантогтох Г. 2007. *Монгол зан үйлийн аман яруу найргийн уламжлал*. Уб.
- Дамдинсүрэн Ц. 1957. *Монгол хэл бичгийн тухай*. Уб.
- Дамдинсүрэн Ц., Осор Б. 1983. *Монгол үсгийн дүрмийн толь*. Уб.
- Дамдинжав Лх. 1978. *Орчин цагийн монгол хэлний холбоо үг*. Уб.
- Дашцэдэн Т. 1980. *Орчин цагийн монгол хэлний нэрийн тоо*. Уб.
- Дугаров Н.Б. 1978. *Лексические синонимы в современном бурятском литературном языке*. Москва.
- Жагварал Р. 1976. *Монгол хэлний хүндэтгэлийн үг*. Уб.
- Касьяненко З.К. 1968. *Современный монгольский язык*. Ленинград.
- Котвич В.Л. 1902. *Лекции по грамматике монгольского языка...* С. Петербургъ.
- Лувсанвандан Ш. 1939. *Үгүүлбэр хэмээгч юу вэ?*. Шинэ толь сэтгүүл. № 1-2. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 1939. *Монгол хэлний зүй*. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 1959. *Монгол хэл аялгууны учир*. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 1968. *Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц. Үг, нөхцөл хоёр нь*. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 2019. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган. II боть. Орчин цагийн монгол хэлний сурах бичиг*. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 2019. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган. V боть. Монгол хэлний бүтээвэр, өгүүлбэр, үгийн сан судлал*. Уб.
- Лувсанвандан Ш. 2019. *Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган. VI боть. Ерөнхий хэл шинжлэлийн зарим асуудал ба орчуулга*.
- Лувсандэндэв А. 2002. *Монгол үндэсний утга зохиолын хэл бүрэлдэн тогтсон нь. II*. Уб.
- Lubcangjab Choi. 2005. *A contrastive analysis of the morphological structure of words in Mongolian and English*.
- Лувсанжав Чой. 2006. *Монгол хэлний өвөрмөц хэллэг. Эрдмийн хэлхээ. IV*. Уб.
- Мөнх-Амгалан Ю. 1998. *Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай*. Уб.
- Надмид Ж. 1967. *Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм*. Уб.
- Норжин Ц. 1987. *Монгол хэлний гол ёс. Өвөрмонголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо*.

Хөх хот.

Орчин цагийн монгол хэлний зүй. 1966. Уб.

Орчин цагийн монгол хэл. 1985. Өвөрмонголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо.

Хамтын бүтээл. Хөх хот.

Орчин цагийн монгол хэлний үг зүйн байгуулалт. 1987. Уб.

Орчин цагийн монгол хэл. 1997. Их дээд сургуулиудын багш оюутан нарт зориулав. Уб.

Отгонсүрэн Д. 1979. *Ярианы найруулга, соёл.* Уб.

Отгонсүрэн Д. 1997. *Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй.* Уб.

Өнөрбаян Ц. 1998. *Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй.* Уб.

Пагва Т. 1957. “Зүрхний тольтын тайлбар”-ыг судалсан тухай тэмдэглэл. Уб.

Пагва Т. 1959. *Хэлний шинжлэлийн удиртгал.* Уб.

Пагва Т. 1976. *Хэл шинжлэлийн удиртгал.* Уб.

Попов А. 1847. *Грамматика калмыцкого языка.* Сочинение. Казань.

Рорре Н. 1955. *Introduction to Mongolian comparative studies.* Helsinki.

Пүрэв-Очир Б. 1988. *Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүйн холбох тогтолцоо.* Уб.

Пүрэв-Очир Б. 2001. *Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй.* Уб.

Рамстедт Г.И. 1908. *Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхаско-ургинского говора.* Санктпетербургъ.

Рагчаа Б. 1975. *Орчин цагийн монгол хэлний бодит нэрийн холбоо үг.* Уб.

Ринчен Б. 1964. *Монгол бичгийн хэлний зүй. Тэргүүн дэвтэр. Удиртгал.* Уб.

Ринчен Б. 1966. *Монгол бичгийн хэлний зүй. Дэд дэвтэр. Авиан зүй.* Уб.

Ринчен Б. 1966. *Монгол бичгийн хэлний зүй. Гутгаар дэвтэр. Хэлбэрсудлал.* Уб.

Руднев А.Д. 1905. *Лекции по грамматике монгольского письменного языка.* С. Петербургъ.

Санжаа Ж., Надмид Ж. 2008. *Монгол хэлний авиазүй ба авиалбарзүй.* Уб.

Санжаа Ж. 2011. *Монгол хэлний их авиалбар, авианы тогтолцоо.* Уб.

Санжеев Г.Д. 1953. *Сравнительная грамматика монгольских языков.* Москва.

Сумьяабаатар Б. 1972. *Монгол хэл, утга зохиол, аман зохиолын ном зүй.* Уб.

Тодаева Б.Х. 1964. *Баоаньский язык.* Москва.

Тодаева Б.Х. 1951. *Грамматика современного монгольского языка, Фонетика и морфология.* Ленинград.

Төмөртоого Д. 1992. *Монгол хэлний түүхэн хэлзүй. 1.* Уб.

Төмөрцэрэн Ж. 2001. *Монгол хэлний үгийн сангийн судлал.* Уб.

Цолоо Ж. 1965. *Захины аман аялгуу.* Уб.

Tserenpil D., Kullmann R. 2005. *Mongolian grammar.* Ulaanbaatar.

Шагдарсүрэн Ц. 2001. *Монголчуудын үсэг бичгийн товчоон.* Уб.

Шагдарсүрэн Ц. 2003. *Монгол хэлний “qoyar/jirin” гэдэг тооны нэрийг мөшигисөн нь.* МУИС. Acta Mongolica. Volume 3(215) UB.

Шмидт Я. 1832. *Грамматика монгольского языка.* Санктпетербургъ.